

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЧАСТКИ АЖ

Покидько О.М.

Інститут української мови НАН України

Частка *аж* в українській мові належить до підсилювальних. У 11-томному Словнику української мови вона також кваліфікується як підсилювальна [7 : 22]. Підсилювальна функція частки *аж* підтверджується ще й тим, що в мовленні вживається форма *аж-аж-аж*, яка має загальне підсилювальне значення зі словом *дуже*. Наприклад: - *А їсти, кумо, аж-аж-аж!* [тобто дуже хочеться] (Л.Глібов); - *Ну, як у вас з урожаєм?* - .. *О, в нас росте такий урожай, такий урожай, що аж-аж-аж!* [дуже добрий] (Остап Вишня).

Частка *аж* може відноситися в реченні до іменника, займенника або іншої частини мови, які виступають у реченні підметом, сприяючи інтонаційному їх виділенню і підсиленню. При цьому підмет вимовляється з логічним наголосом на ньому, внаслідок чого наголошений склад слова відчутно подовжується, а слово з часткою набуває додаткового значення *не тільки хтось(щось), але й*. Напр.: *Вишивки були такі красиві, що аж хл їнци захотіли вишивати; Аж с їняшники де-не-де поламались од вітру* (з газет). *Аж* сприяє водночас підсиленню зображення і передачі у стислому вигляді багатослівної інформації про когось або про щось (тобто: вишивки були дуже красиві, і тому не тільки дівчата, але й хлопці захотіли вишивати; вітер був дуже сильний, і тому поламались не тільки слабкі рослини, а навіть міцні стебла соняшників). Так, частка, інтонаційно виділяючи слово на означення кого-, чого-небудь серед інших, передає також і підсилювальний ефект усієї фрази.

Частка *аж* у більшості випадків стоїть перед підметом, до якого відноситься, хоч можливе її переміщення і в постпозицію. Вона розміщується здебільшого контактено з виділюваним словом речення, забезпечуючи таким чином інтонаційне виділення підмета, рідко розміщення може бути дистантним (пор.: *вишивки були такі красиві, що хл їнци аж захотіли вишивати, .. що хл їнци захотіли аж вишивати*). Постпозиція частки має місце переважно в розмовному мовленні. Якщо підмет, ужитий із часткою *аж*, має при собі залежні слова, інтонаційне та смислове виділення дістає все словосполучення (пор.: .. *аж деякі хлопці захотіли вишивати; .. аж високі соняшники де-не-де поламались*).

Часто *аж* підсилює словосполучення, у склад якого входить підмет і присудок, а також залежні від них слова. Напр.: *Кругом аж курява вставала* (Т.Шевченко); - *А правду казав Чіпка, - промовила вона [Христя] вголос - аж Грицько від дрімоти прокинувся* (Панас Мирний). Частка стоїть переважно перед підметом, який звичайно виділяється при вимові, семантично ж вона в

таких випадках більше відноситься до присудка. Виконуючи підсилювальну функцію, частка, що стоїть перед підметом, інтонаційно може виділяти як іменник (підмет), так і присудок чи додаток до нього (пор. різні дикторські варіанти вимови: .. аж Грицьк / від дрімоти прокинувся; .. аж Грицько від дрім / ти прокинувся).

Частка *аж* може відноситися до всього речення, при цьому воно здебільшого є продовженням попереднього тексту. Напр.: ..аж сам собі дивується на свою діброву (Т.Шевченко). У такому реченні можливим є інтонаційне виділення однієї з кількох лексем, пор. такі реалізації: ..аж с/м собі дивується..; ..аж сам соб' дивується..; ..аж сам собі див /ється.

Частка *аж* може відноситися до підрядного речення: Личко мала [дівчина] до сонечка весняного подібне, а очі великі та сині-сині, як барвінок. Де, бувало, пройде, то мов весною навкруг повіє, а заспіває, що аж Дністер бурхливий затихне [тобто дуже гарно] (Легенди та перекази); Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них [порівняно довго] (М.Коцюбинський); Горять багряні вечори, аж доки місяць встане [допізна, довго] (А.Малишко). За допомогою частки *аж* у підрядному реченні передається додаткова семантика. Здебільшого частка стоїть перед виділюваним словом, хоч між нею і виділюваним підметом можуть бути інші слова, оскільки контактне розміщення не є обов'язковим (пор.,напр.: .. аж бурхливий Дн'стер затихне).

Інтонаційно-семантичне виділення стає виразнішим, коли виділюваний логічним наголосом іменник (або займенник) із часткою у препозиції розміщені контактено. Напр.: Він [Хома Хаєцький], вхопивши металевий уламок, розмахнувся ним, як молотобосць, і з усієї сили вдарив по замку. Затрудило в руки, аж сам /му блиснуло в очах, і замок розчахнувся (О.Гончар).

Частка, пов'язана зі сполученням іменник+прийменник, які виступають у функції обставини, означає *далеко, пізно, багато, довго* і т. ін. Напр.: Городи комишанські своїми ранніми полуницями збігають аж у б/рег [далеко вниз], в очеретяні зарості... (О.Гончар); Місяць сходив аж перед світ/нком [пізно] (В. Козаченко). Іменник, що виступає у функції обставини, нерідко уживається з прикметником, числівником, займенником, які також дістають інтонаційне виділення та семантичне підсилення: І так це тяглося аж до минулого л'та (А.Головко); Вона подалася аж до Контрактової пл /щі, заховалася у руїни якогось будинку, сіла на биту цеглу і замислилась (В.Собко); Десь аж за третім л'сом зрідка почується стук чиєїсь моторки, простукоче й затихне (Олесь Гончар). Частка, підсилюючи словосполучення, стоїть безпосередньо перед ним. Це стосується і сполучень іменників з числівниками. У деяких випадках іменник, що стоїть перед числівником, опускається, це трапляється тоді, коли його при потребі легко можна встановити з контексту. Напр.: Вийшов неначе хрест з білих голубів! Один, два, три, чотири, п'ять, шість... Аж десять сіло на хресті! (І.Нечуй-Левицький). Можливі й інші випадки

вживання частки *аж* із числівником, напр.: *Барабанів було аж восьмеро, і вони тріскотіли страшно* (Ю. Смолич). З кількісним числівником *аж* виступає як підсилювальна частка, привносячи додаткове значення *багато*.

Частка *аж* уживається з прикметниками, що виступають у функції означення або іменної частини складеного присудка. Вона вносить семантику до деякої міри, схожий на... тощо. Напр.: *Її аж прозорі щічки трохи порожевіли* (з газети); *Вона була аж прозора, і губи в неї трусилися* (Ю.Смолич); *Обличчя її в сутінках аж голубе* (О.Гончар). Уживаючись при останньому з однорідних членів речення, частка *аж* служить не тільки для підсилення, але й для уточнення семантики однорідних членів, виконуючи таким чином не тільки підсилювальну, а й уточнювальну функцію. Напр.: *Нешвидко вони одставились від чаю, і коли вийшли проходитися, то Рубець і Книш були, як стиглі кавуни, червоні, а Проценко блідий-блідий, аж с'ривий* (Панас Мирний); *Баба Ганна зовсім посивіла, стала аж б'ла за одну ніч* (І.Нечуй-Левицький).

Частка *аж*, відносячись до дієслова-присудка, інтонаційно виділяє його і підсилює усе висловлювання. Напр.: *Він аж засміявся, коли те почув; Всі аж стомились, подолавши таку відстань* (з газети). Можна відзначити, що за допомогою частки передається результат дії. Це виразно простежується при порівнянні непоширених речень з частками і без них (пор.: *Вона аж стомилася. - Вона стомилася; Ми аж перелякалися. - Ми перелякалися*). Речення без частки *аж* містять звичайну констатацію, нейтрально передану інформацію, у якій відсутнє додаткове семантичне навантаження.

Частка *аж*, що відноситься до інтонаційно виділюваного дієслова, нерідко вказує на неповноту дії, передаючи значення у якійсь мірі тощо. Напр.: *Та думка аж хитн'ла його* (Ю.Мушкетик). При цьому може передаватися раптовість, несподіваність дії, незвичність і т. ін. Напр.: *Крізь дерева на дорогу впали надвечірні сонячні сіті, а далечінь аж гр'є чистим барвінковим небом* (М.Стельмах); *- Да! - раптом знов заговорив Самоцвіт. - .. Полетимо ми з вами - аж загуд'ть* (В.Винниченко). За наявності біля присудка додатка або обставини, виражених іменником, інтонаційно-логічне виділення може переміщатися на них. Напр.: *Хлопець аж з'би зціпив* (А.Головка); *У Пилипка аж похолонуло в гр'дях* (А.Головка).

Частка *аж*, відносячись до дієслова, може інтонаційно виділяти інші члени групи присудка, зокрема додаток додатка: *Допіру, коли прийшли на місце, де тепер стоїть Київ, і, побачивши, що не залишилося в живих жодного ворога, скидали свої кії в одну купу, яка була такою великою, що аж було розпочато будівництво м'ста, яке, оскільки з київ збудовано, названо Києвом* (Легенди та перекази).

Іноді при дієслові частка виступає як засіб підсилення динаміки мовлення, як допоміжний синтаксичний засіб. Напр.: *Повертались з ярмарку додому - аж*

загр^ззли (Укр. нар. присл.). Частка стоїть переважно перед дієсловом-присудком або групою присудка.

З прислівниками частка *аж* уживається для підсилення їх та надання їм певних семантичних відтінків. Так, вона підсилює прислівники місця, часу, мети, вносячи додатковий суб'єктивно-семантичний відтінок: *Аж восен* / [тобто через тривалий час] *Денис насмілювся раз увечері зайти до Романа в гості* (І.Нечуй-Левицький); *Аж теп^р* [пізно] *зрозуміла Людмила і розчулено глянула на Віктора* (А.Головка); *Сонце буде аж з^втра* [довго його чекати] (Ю.Смолич). Частка *аж* виділяє одиничний прислівник способу дії, самостійно вносячи семантику у якійсь мірі, трохи. Напр.: *Аж н^яково стає вчительці від того дитячого нерозгаданого погляду, в якому переблискує безліч відтінків і значень...* (О.Гончар); *Змолотив Хома жито, переміряв та й зажурився, аж с^мно йому стало та страшно* (М.Коцюбинський).

У сполученні з прислівниковою групою частка *аж* підсилює її значення. Напр.: *Тритузний, мабуть, теж мав за спиною неабиякий досвід цієї складної ходьби, бо почувався аж надто впевнено, наперед похвалявся: - Головний приз буде мій, це вже як собі хочете* (О.Гончар). Уживаючись з останнім із прислівників в ряду однорідних членів речення, частка виконує роль як підсилення, так і уточнення: *Нависпів, аж в^село це пролунало серед напруженої тиші класу* (О.Гончар).

Частка стоїть переважно у позиції перед виділюваним прислівником. У разі інтонаційного виділення дієслова з залежним від нього прислівником частка відноситься до групи присудка. Напр.: - *..Може, мовляв, і дитя в неї таке, що йому теж тільки свободи дай ...*, - *аж стиха в^кукнула вона* (О.Гончар).

Частка *аж* нерідко входить до складу фразеологічних зворотів, становлячи їх невід'ємну частину. Такі фразеологізми мають своє цілісне значення, яке відрізняється від лексичних значень складових частин - компонентів, частка *аж* виконує в них підсилювальну функцію. Напр.: *аж кишить* [дуже багато]; *аж ребра світяться* [худий]; *аж пальці знати* [неакуратно, негарно]; *аж за вухами ляцить* [(їсти) з великим апетитом].

Нерідко частка *аж* поєднується з іншими частками, утворюючи цілісне сполучення: *З виду простий, навіть грубуватий, не одразу вгадаєш у ньому аж он якого вченого чоловіка, що, як на її [Оксанину] думку, міг би бути й доктором відповідних наук* (О.Гончар). У таких конструкціях частка стоїть, як правило, у препозиції до іншої частки.

Частка *аж* входить до складу вигуківих словосполучень з віддієслівними словами типу *зирк, гульк, глядь* та ін., акцентуючи увагу на зображуваному та передаючи одноразовість дії і її раптовість. Напр.: *Аж зирк - і наймичка вийшла надвір* (Т.Шевченко); *Еней по берегу попхався, і сам не знав, куди слонявся, аж гульк - і в город причвалав* (І.Котляревський); *Аж глядь - палати зайнялися* (Т.Шевченко). Частка *аж* стоїть звичайно на першому місці.

Такі словосполучення з часткою *аж* властиві переважно розмовному мовленню та фольклорним творам.

Здебільшого частка *аж* стоїть перед словом, до якого відноситься. На приклади постпозиції частки натрапляємо переважно в усному мовленні. У поезії така позиція частки використовується для дотримання ритму та віршового розміру, часом це створює додатковий експресивний відтінок, напр.: *Держась воєнного обряду, Готовили заздалегідь Багацько всякого снаряду, Що страшно аж було глядіть* (І.Котляревський).

Таким чином, можна зазначити, що частка *аж* пов'язується переважно з присудком або його групою, проте вона може інтонаційно виділяти і граматичний підмет, вносячи додаткову семантику. Здебільшого частка *аж* входить до складу реми.

У реченнях частка *аж* виступає не тільки як підсилювальна, але і як видільна, що функціонально дозволяє відносити її до групи підсилювально-видільних часток. У художній літературі частка *аж* уживається для підсилення динамізму розповіді, для урізноманітнення семантичних відтінків, створення розмовного колориту, стилістичного збагачення мови.

Аж сприяє інтонаційному виділенню слова, до якого відноситься. Конструкції з часткою *аж* привертають увагу слухача та читача інтонаційно-семантичним наповненням інформації і є своєрідним виражальним засобом нашої мови.

Література

1. Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. - К.: Наук. думка, 1991. - 165 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.- К.:Наук. думка, 1988. - 256с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. - К.: Рад. школа, 1982. - 207 с.
4. Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). - М.: Наука, 1985. - 160 с.
5. Німчук В.В. Частки в говірках району верхньої течії річки Боржави//Доповіді та повідомлення Ужгородського університету:Серія філологічна. - Ужгород, 1958. - №2. - С.89-92.
6. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. - К.:Наук. думка,1988. - 236 с.
7. Словник української мови в 11-ти томах. - К.:Наук.думка, 1970. - Т.1. - 799 с.